

IVÁNYI MÁRTON

Sors és vélt vagy valós közösség

Közép-Kelet-Európa szellemtörténeti
egyedülállóságának diskurzusa a hidegháborús
évtizedek visegrádi térségi irodalmában

IVÁNYI MÁRTON (1984) Budapest

„Az átlagos műveltségű lengyel, cseh vagy magyar elég sokat tud Franciaországról, Belgiumról vagy Hollandiáról. Az átlagos műveltségű francia, belga vagy holland nem tud semmit Lengyelországról, Csehszlovákiáról vagy Magyarországról. A keleti értelmiségi nem tartja ésszerűnek a dolgok ilyen állását” – állapítja meg némi iróniával az irodalmi Nobel-díjas lengyel költő és esszéíró Czesław Miłosz¹ *A rabul ejtett értelem* című, eredendően a hidegháborús társadalompolitikai realitásközepette, 1953-ban, francia emigrációban megjelent esszéfűzérében. Igyekszünk alább megvilágítani e sorok tágabb összefüggéseit, illetve azt, hogy miként szökken szárba és formálódik Közép(-Kelet)-Európa mint autonómnak, illetve egyedülállónak gondolt földrajzi-kulturális mező diskurzusa az elkövetkező évtizedekben Miłosz és az utána jövő úgynevezett visegrádi térségi (első sorban cseh, lengyel és magyar) szerzők nyomán.

•

Már a második világháború befejező szakaszában világossá vált, hogy az európai földrész békéje és stabilitása csak a közép(-kelet)-európai országok nemzeti függetlenségének rovására teremthető meg. A háború végére kialakult harcászati és politikai helyzet, valamint a győztes nagyhatalmak érdekkonfliktusait feloldani hivatott kompromisszumok eredményeként 1944–45-ben Magyarország déli, keleti és északi szomszédaival együtt a szovjet érdekszféra részévé vált. S valóban, a szóban forgó térségi országok feletti totális szovjet hatalmat a nyugati demokráciák csak néhány retorikai szóval kérdőjelezték meg. Ennek következtében Közép-Kelet-Európára lehullott a Vasfüggöny.

Alighanem a megszállás, a fokozatosan berendezkedő új típusú hatalomgyakorlás és a Nyugat általi cserbenhagyottság tapasztalatai és élményanyaga hozzájárult ahhoz, hogy a közép(-kelet)-európai totalitárius, illetve „poszttotalitárius”² diktatúrákban kifejeződött egy olyan diskurzus, illetve szép- és esszéirodalmi retorikai hagyomány, amelyben hangsúlyossá vált Közép-Európa egyéneinek és közösségeinek autonóm identitása. Ennek részeként nyert teret egy vélt vagy valós sorsközösség tudata is, amelyet objektív, történelmi alapokon keletkező kulturális különbségek is tápláltak a nyugati és a keleti szférák tekintetében.

Nemcsak Közép-Európa fogalmának, hanem kifejezetten a térség népei egymásrataltságának, sőt eszmei rokonságának is régi szellemtörténeti hagyományai vannak a megelőző időszakokból, ilyenformán a két világháború közötti idők politikai esszéirodalmában, így a százhusz éve született Németh László munkáiban is. Az orosz és a francia kulturális eltérések szépirodalmi referenciáiig pedig elég – mások mellett – Illyés Gyula vagy a lengyel Witold Gombrowicz és Witkiewicz egyes alkotásai tükrében visszatekinteni.

Eme eszmeáramlatok új lendületet merítettek egyes kollektív történelmi sorsfordítókból: „A spanyol invázió bizonyára iszonyatos tapasztalat volt az aztékok számára. A hódítók szokásai felfoghatatlanok, egyházi szertartásaik érthetetlenek, észjárásuk követhetetlen volt számukra. A Vörös Hadsereg inváziója legalább ilyen megrázkódtatás volt” a térség lakóinak – állapítja meg Czesław Miłosz litvániai születésű lengyel író azon történelmi traumával kapcsolattal, amely a más-különb a szerző által is elítélt nemzetiszocialista epizód alóli „felszabadulás” után éri a „keleti tömb” népeit és országait. E különbségek mibenlétét a következőképp érzékelteti: „Oroszország nem közeledett Európához, hanem távolodott tőle. Egy olyan társadalmi rendet épített fel, amely eddig ismeretlen volt Európában. A hódítók gondolatai és reakciói épp olyan idegenek voltak a leigázottak számára, mint a katolikus teológia rejtelmek és a kasztíliai becsület fogalma az aztékok számára.”³

Ne higgyük azonban, hogy e „leigázottak”, vagyis a sorsközösségbe kerülő népek térségi politikai viszonyainak előzményeit árnyalatok nélkül idealizálná Mitosz. Időnként ironikus megközelítése szerint „Közép- és Kelet-Európa népei eszeveszetten nacionalisták voltak, néhány száz vagy ezer négyzetkilométernyi területért minduntalan egymás torkának ugrottak”. Mindenesetre e viszonyokat szembe fordítja jelenének tapasztalataival, amennyiben megállapítja, hogy e népek „ma már látják, hogy milyen oktalanul cselekedtek”, amiben nagy szerepe volt „a Központnak”, vagyis a szovjet megszállás alá kerülés politikai és ideológiai kényszereinek való megfelelésnek is.

A szovjet hatalmi atmoszféra gravitációs mezejében felöltött politikai „kényszerzubbony” valós képzete mellett azonban nagyon is foglalkoztatja Mitoszt a Nyugat által inspirált, mégis eredetivé avanszáló kulturális hagyományok tétele is, amely tekintetben sok térségi alkotó lép a nyomdokai-ba a későbbiekben: „A pénz és az erő egy hosszú történelmi korszak alatt Európa nyugati részén halmozódott föl, ott alakultak ki a kulturális minták is, amelyek később elterjedtek Keleten (Lengyelországban például itáliai építészek emeltek templomokat és palotákat, a lengyel költők szívesen utánoztak francia versformákat stb.). Kelet- és Közép-Európa félgymarmati sorban lévő országai »szegény rokonok« voltak. A Nyugat kissé lekezelően bánt velük.”

A szerző egy későbbi, *A mi Európánk* című esszéjében is megjelenik a kulturális párhuzamok, illetve szimbiózis gondolata, sőt, immár határozottan az egyedülállóság értékeinek hangsúlyával kiegészülve: „E soknyelvű, sok népet magába olvasztó térség múltja mégis közös, és nagyon határozottan jelenik meg városai architektúrájában, egyetemi hagyományaiban és az irodalmi alkotásokban. Csak látszólag mond ellent e sokféleségnek, hogy Közép-Európa a jelenben is magán viseli az egységesség vonásait. Cseh vagy lengyel, magyar vagy észt, litván vagy szerbhorvát nyelven írt műveket olvasva felfedezni vélek bennük egy sajátos hangnemet s egyfajta sajátos érzékenységet, amit hiába keresnénk akár a nyugat-európai, akár az amerikai vagy az orosz irodalomban.”⁴

Továbbmenve, Közép-Európa lakóinak érzésvilága és gondolatai akár az ő „barokkos hangulatú” Vilniusában „vagy a másképp barokk Prágában, de a középkort s reneszánszot idéző Dubrovnikban is” Mitosz szerint „azoknak a szellemi vonásoknak a megrajzolásához” is elegendőnek látszanak, „amelyek tartósabbnak bizonyultak az államhatároknál”.

Közép-Európa eme kulturális sajátosságai a következők szerint jutnak érvényre: „Varsó, Budapest vagy Prága költészete, festészete és színházai révén inkább hasonlít Párizshoz, Amszterdamhoz és Londonhoz, mint Moszkvához.” Azonban e közösnek vélt kulturális mintázatok nemcsak a Kelet, hanem a Nyugat tekintetében is jelentkeznek: „Pedig a nyugati szürrealizmus, egzisztencializmus, strukturalizmus vagy az abszurd színház visszhangját Közép-Európában hasztalan keresnénk. Ha léteznek is ilyen hatások, azok más dimenzióba helyezve, gyakran önmaguk ellentétébe fordítva jelentkeznek.” Majd arra a következtetésre jut, hogy „jelenleg a mi Európánk irodalmában több az átütőerő és az energia, mint nyugati megfelelőiben. El lehet tünődni, miért nincs összefüggés a mindennapi élet és a művészet normái között, ám tény, hogy például a lengyel költészet angol nyelvű fordítója mindig talál fontos alkotásokat egy olyan szegény és elnyomott ország irodalmában, mint Lengyelország.” Nem teljesen újak az efféle nézetek. Már a 20. század elején Roman Dmowski lengyel államférfi felvetette, hogy noha kulturális szempontból Lengyelország a Nyugathoz tartozik, politikai szempontból arra kárhoztatott, hogy örökre egyesüljön Oroszországgal.⁵

Említettem, hogy más térségi szerzők is osztják Mitosz véleményét, akár politikai, akár kulturális, akár egyéb aspektusokból a 20. század második felében. A lengyel esszéíróhoz hasonlóan politikai okokból hazájából távozni kényszerült és ugyancsak nyugati emigrációban alkotó cseh Milan Kundera *A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája* (1983) című esszéjében⁶ a kulturális összetartozás hol a közelmúltbeli politikai folyamatok következménye, hol attól független adottság is: „Egy nép vagy civilizáció identitása [...] a szellemi alkotásokban tükröződik vissza és összpontosul, amelyeket általában »kultúrának« neveznek. Ha ez az identitás halálos veszélyben van, a kulturális élet föllendül, kiéleződik, és a kultúra azzá az élő értékévé válik, amely köré az egész nép tömörül. Ezért van az, hogy minden közép-európai lázadás alkalmával a kulturális emlékezet és a kortársi alkotás oly nagy és meghatározó szerepet játszott, mint soha egyetlen más európai népi lázadásban.

A következő kérdés válik elkerülhetetlenné: földrajzi egybeesés lett volna a kreativitásnak ez a nagy robbanása? Avagy régi hagyományokban, a múltban lettek volna a gyökerei? Más szavakkal: beszélhetünk-e úgy Közép-Európáról, mint valóságos kulturális egységről, melynek saját története

van? És ha ez az egység létezik, lehetséges-e a földrajzi körülhatárolása? És hol vannak a határai?” – teszi fel a kérdéseket Kundera, előrebocsájtva elemzése történelmi-kulturális tájolását.

A kulturális kapcsolódások megjelennek, mégpedig igen hasonló empirikus medencéből meríve, mint Mitosznál: „a prágai Károly Egyetem már a 16. század közepén egybegyűjtötte a cseh, osztrák, bajor, szász, lengyel, litván, magyar és román értelmiséget (tanárokat és diákokat), annak a multinacionális közösségnek a gondolati csírájával, amelyben mindüknek joga van a saját nyelv használatához; és ennek az egyetemnek (rektora volt a reformátor Husz János is) a közvetett hatása alatt születtek meg akkor a *Biblia* első magyar és román fordításai” – A szellemi integráció történelmi hagyományainak e földrajzilag is többé-kevésbé tájolt felelevenítésével Kundera Mitosz érvélsének fonalát veszi fel, felidézve az ő vilniusi kötődését is.

Majd a következő példákkal szemlélteti a történelmi kapcsolatok kiterjedtségét és a közép-európai szellemtörténet átfedéseit: „A huszita fölkelés, a Corvin Mátyás korabeli magyar reneszánsz nemzetközi kisugárzása; a Habsburg Birodalom kialakulása három állam perszonaluniójaként: Bohémia, Magyarország, Ausztria; a törökök elleni háborúk; a 17. századi ellenreformáció. Ebben a korszakban a közép-európai kulturális specifikum a barokk művészetnek köszönhetően tör fel különleges élnkséggel, és egyesít egy Salzburgtól Witnóig terjedő hatalmas térséget [...] Ebben a barokk korban lephetők föl a közép-európai zene elképesztő fejlődésének gyökerei, amely zene Haydntól Schönbergig, Lisztől Bartókig sűríti magába az egész európai zenei fejlődést.”

Mitoszhoz hasonlóan érinti a politikai konfliktusokat, amelyek azonban nem kerülnek túlsúlyba a kapcsolatok síkján. Ehelyett a történelmi folyamatok paradox módon össze is láncolják e népeket: „A 19. században a lengyelek, magyarok, csehek, horvátok, szlovének, románok, zsidók nemzeti harcai olyan nemzeteket állítottak szembe egymással, amelyek a szolidaritás hiánya, az elszigeteltség és az önmagukba zártság ellenére is közös nagy egzisztenciális tapasztalatok részesei voltak: olyan nemzeteket, amelyeknek lét és nemlét között kellett választaniuk; vagyis autentikus nemzeti lét és egy nagyobb nemzethez való asszimilálódás között.”

Míg Mitosznál a történelmi folyamatok a hivatalos államszocialista ideológia öngazolásának ironikus-szatirikus alteregói, addig Kundera olyan metafizikai aktort lát azokban, amelyek végzettszerűen láncolják össze Közép-Európa népeit: „Hiábavaló lenne a pontos behatárolás keresése. Közép-Európa nem egyetlen állam, hanem egy kultúra, avagy egy sors. Határai képzeletbeliek, és minden új történelmi helyzetben újra és újra megvonandók.” E ponton a nemzeti sorsnak a közép-kelet-európai közgondolkodásba, eszmeáramlatokba és irodalomba egyaránt mély gyökeret eresztő szellemtörténeti fogalmához értékes támpontot biztosít Prohászka Lajos magyar kultúrfilozófus: „A közösségforma [...] voltaképpen mindig sorstematika, amely ólmos vagy lüktező, szívós vagy ingatag, kusza vagy kimért ütemben halad a kibontakozás felé: hivatás és felelősség, amely sohasem hagyja cserben, mert benne lélegzik és benne tevékeny: a lehetőségek elhatárolása és uralkodás a megvalósultságokon; hatalom, amely önmagát intronizálja vagy viszi a végromlás felé.”⁷

Ez a lendület és teleológia azonban nemcsak a nemzetkarakterológia és az irodalmi toposzok sajátja, hanem a közép-európai térség feletti hatalom kivívásában és fenntartásában érdekelt államszocialista politikai formációk ideológiai öngazolásában is visszaköszön (lásd Mitosz). Csakúgy, mint e folyamatok következményeiben, amint arra Kundera is felhívja a figyelmet ugyanitt: „Közép-Európának, mint a kis nemzetek gyűjtőmedencéjének, saját világképe van, melynek a Történelemmel szembeni gyanakvás képezi az alapját. A Történelem, Hegel és Marx istene, a miniket megítélő és felettünk bíraskodó Ráció megtestesülése: a győzők Történelme. És a közép-európai népek nem győzők. Elvászthatatlanok az európai Történelemtől, nélküle nem létezhetnének, de csak a visszaját képezik ennek a Történelemnek, amelynek áldozatai és outsidersai.”

Majd az egyik legfontosabb tételmondata következik, ami egyszersmind segít megérteni azt is, hogy miben rejlik a különbség a máskülönben rokon nyugati kultúrával szemben: „Ebben a történelemből kiábrándult tapasztalásban rejlik kultúrájuk eredetisége, bölcsességük, »nem-komoly szellemiségük«, amely gúnyt űz nagyságból és dicsőségből. »Ne feledjük, hogy csak úgy tudunk szembeszegülni a ma történelmével, ha szembeszegülünk a Történelemmel« – legszívesebben ezt a Witold Gombrowicz-mondatot szeretném kiszögezni Közép-Európa kapujára.”

Kundera egy másik, *Bevezető egy variációhoz* című esszéjében szintén Dosztojevszkijre és *A félkegyelmű* című regényére élezi ki az orosz és a térségi irodalmi hagyomány, szellemtörténet mar-

káns eltéréseiről alkotott téziséit. Ez összességében azon felfogásban csúcsosodik ki, miszerint a közép-európai térség, noha politikailag a Kelet része, kulturálisan inkább a Nyugathoz áll közel.⁸

Kundera szépirodalmi műveiben is rendre megjelenik egyrészt Nyugat-Európa kulturális más-sága, másrészt az, hogy e kulturális különbségek elsődlegesen a történelem és a társadalompoliti-kai dinamikák eredményei. A számtalan nyugati kulturális allúziót is hordozó *A lét elviselhetetlen könnyűsége* című regényében a politikai szocializáció eltérésein van a hangsúly Sabina karakteré-nek ábrázolása során: „Olaszországban vagy Franciaországban könnyű dolga van az ember fiának. Ha szülei arra kényszerítik, hogy templomba járjon, úgy áll rajtuk bosszút, hogy belép a (kommunis-ta, maoista, trockista stb.) pártba. Csakhogy Sabinát az apja először templomba küldte, s később fé-lelmében maga kényszerítette rá, hogy eljárjon a kommunista ifjúsági szövetségbe.”⁹

A *Halhatatlanságban* a térségben politikai hatalmat gyakorló Oroszország kultúrtörténeti ha-gyományait taglalva érinti a francia és az orosz lélek különbségeit, szembeállítva e vélt vagy va-lós nemzetkarakterológiai sajátosságokat, ismételtén kidomborítva Nyugat-Európa másságát: „Oroszország par excellence a keresztény érzelmesség országa. A középkori skolasztikus filozó-fia racionalizmusa és a reneszánsz egyként megkímélte. A karteziánus kritikus gondolkodásra építő újkor száz- vagy kétszáz éves késéssel érkezett oda. A homo sentimentalnak tehát Orosz-országban nem volt kellő ellensúlya, és önmaga hiperbolája lett, melyet általában szláv léleknek nevezünk.”

Közép-Európa nemcsak földrajzilag van félúton e végpontok között: „Oroszország és Franciaor-szág Európa két olyan pólusa, amely mindig vonzani fogja egymást. Franciaország öreg, fáradt or-szág, ahol az érzelmekből csak a forma maradt meg. [...] Ó, Franciához! A Forma országa vagy, aminthogy Oroszország az Érzelemé! Ezért a francia ember örökké frusztrált, hiszen nem érzi, hogy keblében láng égne, és irigy vágyakozással nézi Dosztojevszkij országát.”¹⁰

A cseh szerző olyan későbbi, a kilencvenes években írott műveiben is, mint a *Lassúság* (1994), az *Azonosság* (1996) vagy a *Nemtudás* (2000), megmutatkoznak a szerző sajátos regionalizmusának és földrajzi-kulturális alapú karakterábrázolásának nyomai, bár egyre inkább öniróniával és némi-leg átértékeltén. Mindez azonban már túlmutat jelen, elsődlegesen a hidegháborúra irányuló látó-mezőnkön.

Itt ez utóbbiak részletes bemutatása helyett beérném annak megállapításával, hogy végered-ményben Kunderánál Közép-Európa kulturálisan inkább a Nyugat része, ám ennek fennmaradását, illetve folytonos kibontakozását megbéklyózzák keleti politikai kötődései. E gondolatot több más szerző is osztja, mint majd később látni fogjuk.

A lengyel diplomata és politológus Zbigniew Brzezinski *Visszatérés Közép-Európához* című esz-széjében e két, fentebb vizsgált szerzőre, Milan Kunderára és Czesław Miłoszra hivatkozással a kö-vetkező szempontok mentén ragadja meg a közép-európai kultúra mibenlétét: „nagyon világosan hangsúlyozzák a terület kulturális különállását, mely terület határait nem lehet pontosan kijelölni, s ahol igen gyakran brutálisan ütköztek össze a keleti és nyugati erők. Ezeknek az összecsapások-nak a tragikus következménye, [hogy] a közös szenvedésből eredő sajátos, metafizikai alakzatot kölcsönöztek a területnek, a szenvedés pedig azt eredményezte, hogy a térség írói, költői, gondolko-dói különösen érzékenyek lettek az élet abszurditása és az emberi létezés titkai iránt. Elegendő Kafka, Bruno Schulz, Mrožek nevét említeni, hogy megértsük, a térség mindennapi életében a tragi-kum és az abszurd központi helyet foglal el.”¹¹

A retrospekció rétegeinek egymást követő felvillantásaival egyebek mellett a nemzetiszocialis-ta protektorátus és a kommunista szatellit mindennapjait is felidéző, azokat a hetvenes évek kana-dai emigrációs társadalmi tapasztalataival könyve során végig szembeállítani igyekvő Josef Skvorecky *Az emberi élet mérnökei* című, 1977-ben megjelent regényében megállapítja egy „szép, téli, biztonságos kanadai karácsony előtti éjszaka” közepette, hogy ahhoz „fogható nincs Európában, Európának abban a részében, ahonnan származom [...] legfeljebb az infarktus teríthet földre, kései következményeként annak a sok-sok éjszakának, amit otthon töltöttem, vagyis azon a helyen, amit valaha otthonnak neveztem.”¹² Narrátor főhőse, Danny Smiricky egy másik helyen beszámol a kana-dai lakosság érdektelenségéről egy kommunizmuskritikus film vetítése kapcsán: „a fasizmus izgat-ta a préri gyermekeit. A kommunizmus nem, ezért a látogatottság csökkenése. A fasizmus világuk gyalázatai közé tartozik, a kommunizmusról az az érzésük, hogy nem érinti őket [...] Szent tudatlan-ság! Megbocsáthatatlan bűne a tengerentúli civilizációnak!”

E könyvet végigkíséri a nyugati–keleti dichotómia, illetve Kundera már idézett szavaival élve azon „történelemből kiábrándult tapasztalás”, amelyben a közép-európai kultúrák eredetisége is rejlik: „Hagyom, hadd teljen az idő, mulattat a dolog, nem avatkozom bele a préri gyermekeinek vitájába, szabad folyást engedek az időnek, ahelyett hogy [...] kivezetném a gyermekecskét az ifjúság örök útvesztőjéből. A nyugati ifjúság útvesztőjéből, javítom ki magam gondolatban. A keleti féltéken a szigorúan ellenőrzött pedagógusok nem engedik meg nekik, hogy tévelyegjenek – vajon hová vezetném őket, ha keleti pedagógus volnék?”

Egyik későbbi vallomása megragadja a társadalompolitikai alapokon keletkező kulturális különbségeket is: „talán, ha abban a [közép-európai] országban maradtam volna [...] ünnepelnék, ünnepelném azt, amit ott ünnepelni lehet: a nyaralóban eltöltött vasárnapokat, a maxidramáktól független minirománokat. Talán írnék is. Az ember élni akar [...] A képből kihagynám azt, amit abban az országban kötelezően ki kell hagyni, s azt is, amit én magam nem akarok ott látni [...] A tudományos világnézet végül is megtanított, hogyan kell a megengedett peremén egyensúlyozni, és a kivágások-kihagyások után is maradna valami az életből.” Az efféle vélemények és szembeállítások azon a szerzői értékelésen nyugszanak, hogy a közép-európai történelmi-kulturális partikularitás egyebek mellett a totalitárius tapasztalatból is adódik.

Nem véletlenül állapítja meg a főhős emigráns oktató, Danny egyik nyugati tanítványa Higgins eltérő világnézetével kapcsolatban, hogy nem a kanadai „hibája, hogy Kanadában sohasem volt Gestapo. Inkább tiszteletet kellene éreznem a szülei iránt, hogy nem hagyták, hogy legyen Gestapo.”

Danny hasonló utalásokat tesz a könyvben, megtestesítve a térség szkepszisztikus reflexeit is: „amikor a két [egyetemi oktató] kollégám, Bill Hogarth és Sugar Schwartz által szétküldött kérdőívnek arra a kérdésére, hogy: Ha a [fiktív kanadai] edenvalesi főiskolán megalakul a marxizmussal foglalkozó munkacsoport, kíván-e a csoport tagja lenni? Sugar kedvenc regényének, a *Huckleberry Finn*-nek az utolsó mondatával válaszoltam: – I been there before.”

A nyugati (kanadai) karakterek kívülállóságát Közép-Európa viszonyaiban, illetve „sorsát” illetően rendre kimutatni igyekvő Skvorecky e tekintetben nem áll különösebben távol sem Mitostól, sem a korai Kunderától.

A szintén cseh Bohumil Hrabal és Václav Havel elbeszéléseiben, illetve esszéiben ha nem is fogalmazódnak meg kimondottan a földrajzi-kulturális különállóság szempontjai, műveikben mindenestre egyszerre kap helyet a „keleti” államszocializmus társadalompolitikai modelljével szembeni bíráló és ironia, illetve a nyugati társadalompolitikai modellt övező kételyek. Ennek megfelelően Hrabal 1977-es *Nyersvas tuskók* című elbeszélésében a filozófiadoktor megjegyzi az amerikai tömegpusztító potenciállal összefüggésben, hogy „a múltkorjában az a barom emigráns Peroutka alaposan fel is dühített, mert azt mondta, hogy amikor az amerikaiak februárban bombázták Prágát, semmiség volt, s hogy most egy kicsit másképp festene a dolog! Hát így aztán, te barom Peroutka, így aztán sz**** a ti Szabad Európátokra, mert miféle élet az, amit ti előbb ripityommá vertek?”¹³

Havel más irányból fogalmazza meg vonatkozó bírálóit, egyetemes tanulságokat szánva 1979-ben megjelent, *A kiszolgáltatott hatalma* című esszéjének: „Az ember helyzetének az egész bolygóra kiterjedő válsága azonban a nyugati világot éppúgy áthatja, mint a miénket, csak éppen ott más társadalmi és politikai formákat ölt [...] Ők is benne vannak a »mókuserékben«, ők is tanácsaltanak vele szemben; csak a mód, ahogy az embert manipulálják, mérhetetlenül finomabb és rafináltabb a poszttotalitárius rendszer brutális módszereinél [...] Szolzsenyicin a harvardi előadásában rámutat annak a szabadságnak az illuzórikus voltára, amely nem a felelősségtudaton alapszik, és a hagyományos demokráciák ebből fakadó krónikus képtelenségére, hogy ellenálljanak az erőszaknak és az önkénynek. Az ember ott ugyan megannyi, számunkra ismeretlen személyes szabadsággal bír, ám ezzel a sok szabadsággal és biztonsággal végül semmire sem megy: végső soron ő is csak az »önmozgás« áldozata: képtelen megőrizni személyiségtudatát és megakadályozni a kiüresedését.”¹⁴

A lengyel Sławomir Mrozek 1983-ban megjelent *Zuhanás közben* című novelláskötetének *Moniza Clavier* című, Nyugaton (Velencében) játszódó alkotásában több szempontból is érdekes, amikor a bulvársajtó által a címszereplő Moniza Clavier orosz szerelmének kikiáltott narrátor fiatalember sokatmondóan jegyzi meg, szembesülve e tévedéssel, hogy: „természetesen nem vagyok orosz. Ugyanakkor ez az új szerep merőben más színezetet adott helyzetemnek, új távlatokat nyitott előttem. Először is, oroszoknak lenni az már valami [...] Ha jól meggondoljuk, végtére is nem én ál-

lítottam, hogy orosz vagyok. Bár meglehet, hogy a sztyeppre való célozgatásommal, a meghatározatlan, keleti hangulattal, amit magam körül keltettem, tán kissé én is ludas vagyok benne. [...] Még hogy sztyeppék! Eszembe jutottak kicsinyke hazám bús nadrágszíjparcellái és fenyői, a részben sík, részben hegyes, nem valami civilizált, s mindezek ellenére, ha nem is teljesen, valamennyire mégis kulturált tájai. Hol van mindez a sztyeppéktől! [...] Az újságnak viszont az olvasók érdeklődését szem előtt tartó hírekkel kell szolgálnia. Mi mást írhattak volna? Talán ezt: »Moniza Clavier és egy kelet-európai kis ország polgárának szerelme?« Keleti voltam, de oroszon alul nem lehet valóban keleti az ember, ezért bizonyos kiegészítésre volt szükség.”

Itt egyszerre mutatható ki egy keleti autosztereotípiát és ugyanebben a kontextusban az oroszoktól való markáns önmegkülönböztetés is a nyugati hírközlő szervek időnként bosszantó tájékoztatatlanságának összefüggésében. Majd e szóban forgó kategóriák egymáshoz fűződő viszonyait Mrožek groteszk módon rendezte el ugyanitt: „Én Európába voltam szerelmes, Európa az oroszba, az orosz pedig – ezt nem tudom, mivel nem vagyok orosz.”¹⁵

Adam Michnik lengyel történész-esszéista szintén ír a Nyugattól való elválásról végzetes-ségéről, ám annak visszafordíthatóságáról is. Szerinte a Havelhez hasonlóan később állami vezetővé is avanszáló Tadeusz Mazowiecki lengyel író szerint a Közép-Kelet-Európa „elfeledett nemzeteit és népeit” képviselni hivatott II. János Pál pápa történelmi szerepével nem más kérdőjeleződik meg, mint azon „sebesült és megosztott Európa jövőképe”, „amelynek Varsóját, Krakkóját, Budapestjét és Prágáját, Vilniusát és Lvovját egyaránt amputálták”. E „jövőkép” nem ex nihilo keletkezett, hanem azt „e világ hatalmai hozták létre a jaltai konferencián katonai akciók eredményeként”.¹⁶

A 20. század második felének hazai viszonylatban egyik legnagyobb szellemi befolyást gyakorló politológus-írója, Bibó István *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című esszéjében éppenséggel – részben – fordítva látja, mint a fenti szerzők. Ő „A három történelmi állam” (vagyis Magyarország, Csehország, illetve Csehszlovákia és Lengyelország) „sorsának közös vonásait” vizsgálva arra a következtésre jut, hogy 1945 az a pont, amikor is a „három nemzet sorsa [...] némileg szétválk”. Mindenesetre a rokon vonásokra is hangsúlyt fordít, illetve rámutat a nyugat-európai nemzetekkel szembeni különbségekre: „a nemzetek egymás közötti elhatárolódásának a stabilizálását nem a történelmi határ mentén kell keresni, mint Nyugat-Európában, hanem a nyelvhatár mentén. [...] Az összes többi állítólagos szempontok: a földrajzi, gazdasági, stratégiai, kikerekítési, közlekedési és isten tudja, még miféle szempontok [...] valójában teljesen hiábavalóak, és nagyméretű alkalmazásuk a legnagyobb bajok forrásává lesz.”¹⁷

Szintén beszédes, ahogyan Passuth László 1956-ban megjelent *Sasnak körme közt* című regényében Zrínyi Ilona azon kérdésére, hogy egy szorult helyzetből miként vezet kiút, Vitnyédy „prókátor” a következőt feleli: „csak úgy, hogy az ezópuszi mesével szólva mi, kicsinyek, apró állatok, elmenekülünk a nagy ragadozók árnyéka alól. Látja-e, körös-körül mind ilyen, hozzánk hasonló szegény, igában élő népek sínylődnek [...] ezeket mind csak tiporják, korbácsolják. Hol a török, hol a császár [...] ha ezek egyszerre csak összefognának...” – Talán nem is a konkrét történelmi helyzet a fontos, hanem azon (időtlen?) hatalmi-politikai viszonyok, amelyek a maguk nyilvánvaló aktuális áthallásaik mellett egy esetleges szövetségépítés előtt is teret nyitnak.

További magyar szerzőket is foglalkoztat a hidegháborús időszakban a közép-kelet-európai kulturális identitás, illetve a térségi „kis népek” sorsa. Noha eredendően nem a hidegháború időszakában, hanem a két világháború között jelent meg Márai Sándor végül 1949-ben befejezett *Egy polgár vallomásai* című „új magyar regényének” első két kötete, az támpontot ad azon ambivalencia megértéséhez, ami Kundera és Mitosz okfejtéseit is áthatja később: „Ültünk a vasúti kocsiiban Lolával, mely örökre [...] elvitt ebből az idegen, dermedt, a pénzromlás vitustáncában néha hisztérikusan rángatózó, szerencsétlen s idegenségében is oly ismerős Németországból; a vonat lassan [...] túlhaladt azon a nagyon finom vonalon, melyet sorompó és határjelzés nem mutatnak, túlhaladt azon a határon, melynek »Közép-Európa« a neve, amelynek emberi, fajtai, műveltségi sugárkörében születtünk és nevelkedtünk, amely szervesen összetartozik s egybefolyik a másik Európával, s mégis olyan titokzatosan más.” Nemcsak a nyugati referenciák, hanem az Európa nyugati részéhez fűződő ellentmondásos viszony – nevezzük amolyan közeli távolságnak vagy távoli közelségnek –, mint láttuk, egyes cseh és lengyel szerzők későbbi műveinek is sajátja.

Ugyanebben a második kötetben egy fejezettel korábban Márai megállapítja azt is, hogy: „fogvacogva és már jó előre elhatároztuk, hogy nekünk majd nem »imponál« Párizs... (Ezt a didergő fő-

lényt később minden Párizsba tévedt közép-európai látogatón megéreztem.) Csak éppen olyan kíváncsiak voltunk, hogy a hideg rázott [...] Zavartan éreztük, nagyon finom idegekkel, hogy polgárnak lenni nem egészen ugyanaz Nantes-ban, mint Kassán.” Vagyis Márai klasszikus polgári eszményének sajátos viszonyítási pontját, iránytűjét képezik, egyszersmind a történelmi-kulturális eltérések tükrét is tartják az emigrációban szerzett nyugati tapasztalatok.

Említettük Mitosz nyomán a – legalábbis részben közös – poszttraumatikus élményanyagot, ahogyan Kundera kapcsán a közép(-kelet)-európai sorsot is. A világháború történelmi megrázkódásai számos magyar szerző munkájában megjelennek, Déry Tibortól Örkény Istvánon át Ottlik Gézáig. Utóbbi szerző életművének több eleme is megemlékezik Buda ostromáról, így a második világháború utáni évtizedekben írt, ám csak posztumusz kiadott *Buda* (1993) című könyvének¹⁸ „Szereket” című fejezetében is, amelynek camera obscurájában ismét felvillan – bibói kifejezéssel élve – a „kelet-európai kisállamok nyomorúsága”: „Buda ostroma alatt a szobám lapos bádogtetejéről naponta le kellett hányni a havat [...] ráeszméltem, hogy golyók fütyülnek finoman a fülem körül, keletről német, nyugatról orosz lövedékek.” A *rakparton* (1946) című elbeszélés¹⁹ társfőszereplője, Lóna pedig az ostrom után játszódo cselekmény egyik mozzanatában annak ébredt tudatára, „hogyan ami terve egyáltalán önmagával volt, az mind összefüggött Budapestevel. Ami mély titokban élete kedvét táplálta, a megbúvó remények, ködös várakozások, most mind romba dőlt volna a várossal együtt, amelynek kövei között – múltja díszletei között – a jövőt elképzelte...”

Konrád György évtizedekkel később, 1982 tavaszán írt *Antipolitika* című esszéjének²⁰ 11. szerkezeti egységben, a *Mi a Nyugat célja? Sarokba szorítani az orosz elitet vagy hozzásegíteni a reformokhoz?* címűben leírja azokat a századokon átívelő történelmi mozzanatokat, amelyeknek következtében a térség sajátos röppályára áll, aminek folyamánként a keleti megszállás gáncsot vet a nyugati társadalmi és kulturális fejlődésnek: „Kelet-Közép-Európának történelmi balszerencséje, hogy a tatár-török keleti, majd az osztrák-német nyugati hegemonia után nem tudott függetlenné válni, s megint szovjet-orosz típusú keleti hegemonia alá került. Ez megakadályozza térségünket abban, hogy az ezer éve megkezdett nyugati opciót – tehát a legmélyebb történelmi hajlandóságunkat – kifejthessük.”

E közösnek vélt sorsélménynél tovább megy az aktuál-, illetve reálpolitikai kényszerekkel kapcsolatos következtetések felé, amelyek kíséretében már egy egységes térségi identitás is megjelenik: „Tudom, hogy a Nyugat nem óhajt bennünket visszavásárolni. Inkább csak példálózni szeret velünk, és néha megsajnál. Tudom, hogy Jaltát voltaképpen nemcsak az oroszok és az amerikaiak, de még a nyugat-európaiak sem bánják komolyan. Csak mi bánjuk: kelet-közép-európaiak.”

Az *európai megoldás* című, 8. fejezetben Konrádnál is kirajzolódik a nyugati vs. (közép-)keleti dichotómia: „Mit tehetnek értünk a nyugat-európaiak? Integrálódjanak. Minél egységesebb Nyugat-Európa, annál nagyobb önérzetünk lehet nekünk itt, Kelet-Közép-Európában. Ha segíteni akarnak rajtunk, erősítsék az európai identitást, keltsék azt a képzetet, hogy Európa a saját sorsának alanya, akinek önálló stratégiája, önálló politikai arculata van. [...] Az európai megoldáshoz közelebb áll az európai kisnemzetek, mint a hegemoniára törő nagy nemzetek gondolkodásmódja. A kisnemzeteknek meg kell tanítaniuk a maguk türelmesebb filozófiájára a nagyobbakat, különben a pöffeszkedő nagyok egymásnak ugranak.”

A 18., *A kelet-európai fölszabadulás kigyózó stratégiája* című fejezetben a történelem elrendelte rokonság képét vázolja, a szolidaritás szükségességét hirdetve: „Mintha ugyanaz az alany végeznél folyamatosan kísérleteit. Magyarok, csehek, lengyelek, három próba és tévedés után (magunkat ábrázoltuk bennük), nagy meghittséggel összenéztünk. Mindhármónkkal történt valami, ami kínosan és nevetségesen hasonlít. Úgy rémlik, sorstársak vagyunk. Megaláztak és megszorítottak? Ez azért túlzás, nem egészen közép-kelet-európai, amolyan oroszos túlzás. Mindhármunk minden kísérlete: a mi közös múltunk. Ez a második világháború utáni korszak megújította a szövetségünket, történelmi rokonok vagyunk. Mondtuk már: mi, csehek nem vagyunk magyarok. Mondtuk már, mi, lengyelek nem vagyunk csehek. Mondtuk már: mi, magyarok, nem vagyunk lengyelek. Ennek így nincs sok értelme. Magyarok vagyunk és lengyelek és csehek, a sor folytatható. Térségünk valamennyi népének minden szabadságkísérlete a miénk.”

A *kemény struktúra marad. A lágy struktúra reformálható* című, 19. fejezetben nagyon fontos, Kunderával és másokkal nagyrészt ismételtlen egybecsengő megállapítások következnek: „Közép-európai vagyok, szempontjaim itt inkább nyugat-európaiak, ott inkább kelet-európaiak”, majd a kul-

turális szempont mellé, megint csak Kunderához hasonlóan, földrajziakat is rendel: „Valami éssen túli, közép-kelet-európai bolondság marasztal voltaképpen itt: lehet, hogy a belső szabadság tartós részesege kárpótol a külső szabadság fájdalmas hiányaiért. Máskor meg azt gondolom, itt van csak igazán min gondolkodni, talán mert Európának földrajzilag is ez a közepe.”

A 26., *Van demokráciánk. Egymás között* című szerkezeti egységben utal arra, hogy az eddigi érvelése során többé-kevésbé szilárd pontként alapul vett önazonosság-tudat azért nem teljesen kiforrott: „Amíg nem tudjuk, szinte megállapodásszerűen, hogy milyenek vagyunk, addig másokat utánozunk. Közép-Európa öntudatát próbáljuk körülírni, tapogatózva, függetlenül nemcsak a keleti, hanem a nyugati mintáktól is. Azokra sem tudnánk igazán hasonlítani, még ha szeretnénk is.”

A szerző e fentebb tárgyalt, naplójegyzetekből írt *Antipolitika* című esszéjének 1985-ös kitüntetésére, illetve a díjátadóra írt *A regényíró antipolitikája* című szövegében²¹ átfedő gondolatokat tett közzé. Ez utóbbi szerzemény 15. szerkezeti egységében Konrád elárulja, hogy „[e]gy szép és erőteljes közép-európai városban lakom, amelynek a politikai status quo okán kelet-európai városként kell élnie, noha ez kényelmetlen neki. Miért tiszteljem azt, ami kényelmetlen nekem? És miért gondolja bárki, hogy Európa status quója nem tartozik a rendezetlen regionális kérdések közé? Európa kettéosztottsága olyannyira rendezetlen, hogy ez szülte korunk uralkodó, már-már metafizikai szimbólumokkal telített, de mindazonáltal felfújtt drámáját: a Kelet–Nyugat konfrontációt, az orosz–amerikai konfrontációt.”

Itt is továbbmegy a szuverenitási és konkrét politikai kérdésekig: „Miért nem javasolja senki sem a háború után negyven évvel a német békeszerződés megkötését? Ebben számos kelet-közép-európai érdekelt volna, ha ez a baráti nagyhatalom csapatainak távozását jelentené országukból.” Majd egy, Havel és Hrabal borúlátását idéző következtetés jön: „Amíg a Nyugat [...] betegségünk lényegét nem próbálja érdemlegesen orvosolni, Jalta füstködében addig eredendő rokonszenvűnket a Nyugat iránt beárnyékolja a hipokrizisnek szóló szkepszis.”

Később, e mű 23. fejezetében magyarázatot fűz a könyvének címében is visszaköszönő felfogásához: „Lehet, hogy valami elfogulatlanságot és paradoxalitást értek antipolitikán, amivel többnyire közép-európaiaknál találkozom. Aki se itt, se ott, se kívül, se belül; saját házában is a senki földjén.”

Egy másik hazánkfia, a néhai Esterházy Péter 1990-ben megjelent *Hrabal könyve* 3. fejezetében egy sajátosan átfedő életérzést tulajdonít a térségnek, mindezt történelmi bírálattal vegyítve: „A közkeletű tréfa szerint magyarnak lenni, illetve afféle kelet-, közép-, közép-kelet-európainak lenni – az pech. Ez a Hrabal azt mondja, így gondolta az író, hogy ez nem így van, nem pech, hanem tragédia, ide születni, az tragédia, sőt még ennél is több: komédia. Szóval dráma. Megjegyzem, ez ugyanaz a dráma, mint bárhol a világon, csak itt jobbak a föltételek ezt megérteni, a körülmények itt udvariasabbak, s folytonosan figyelmeztetnek erre. Ezért van közel az éghez a Duna. Észlelő és észlelet viszonyától most még eltekintek... És hasonlóképpen még eltekintek ettől a latens közép-európai kevélységtől is... Még hogy közel az éghez?! Egymás hülyítése.”²²

Esterházyt egy évvel később, 1991-ben, vagyis a hidegháború „hivatalos” záró évében, *Hahn-Hahn grófnő pillantása – lefelé a Dunán* címmel megjelent posztmodern úti rajzában²³ is fokozottan foglalkoztatja a közép-európai entitás és identitás.

Ha több szempontból is kritikai távolságtartással és disztिंगváltan is, referenciaként nagyon is alapul veszi, igaz, egy fentiektől eltérő, Duna menti mederben és -központú fogalmi kerettel, a maga német orientációjával Közép-Európát. Ahogyan el is veti azt, legalábbis annak kunderai reprezentációját, mint majd látni fogjuk. A posztmodern [Utazó] „[e]llene tartott tehát a Dunát övező pátosznak, de úgy nem tehetett, mintha az nem léteznék [...] A Duna mint emlékezés. Újrafelfedezése az összetartozás mozzanatának. Népeket összekötő országút” – így kerül előtérbe a térségi egybeartozás tudata vagy elvárása a Duna tekintetében, ami a közép-kelet-európai térség *pars pro toto* metonímiájaként is felfogható.

Azonban, ahogyan azt már fentebb előrebocsátottam, kételyeket is megfogalmaz, kimondottan a kunderai felfogással szemben, ugyanebben a műben: „Szerintem Közép-Európa nem más, mint egy szépséges szép üveggolyó, melyet Kundera talált ki magának párizsi magányában és bánatában. (Szomorú volt ott a messzi Párizsban, és tudta, hiába menne vissza Prágába, az is messzi lesz...) Egy időben volt is egy társasági játék, adták körbe néhányan az üveggolyót, kicsit fogdosták, aztán továbbgurították, de hiába hangzott el sok jó bon mot, szegény Kundera úr csak búsult tovább, és hol Prágára gondolt, hol nem.”

Az alternatív identitás történelmi-politikai formálódását pedig szemléletes analógiával írja le: „Arra a kérdésre, hogy mi tartja össze a futballcsapatot, a link vicc azt válaszolja, hogy részint az alkohol, részint az edző iránti töretlen gyűlölet. Ennyi. Ennyi volt Közép-Európa. Legalábbis Kundera definícióját csak a Szovjetunió tartotta életben. Jaj, de tetszett annak idején!”

•

Objektív érvényű történelmi tapasztalat, eszmény, illúzió, politikai projekció, kulturális identifikáció vagy épp egy, a posztmodern „Utazó” által előhívandó fogalom: Közép-Európa elvont lét- és ismeretelméleti kategóriaként évtizedek óta foglalkoztatja a magyar és a világirodalom egyes szép- és esszéíróit.

Noha e tanulmány látómezejében felvillantak szociológiai, történelmi és politikai színterek is, mindenekelőtt a sajátos sorsközösségekben formálódó kulturális egyedülállóságra vonatkozó elképzelésekre összpontosult figyelmünk, azokban az évtizedekben, amikor a legtöbb vita övezte e sokrétű és földrajzilag, történelmileg, politikailag, kulturálisan, művészettörténetileg is megfogalmazható kategória létét.

Mégis, talán nem véletlenül, annak tartalmát igen gyakran adták vélt vagy valós, tárgyilagos vagy inkább csak feltételezett, netán illuzórikus kulturális referenciák, főleg a politikai kényszerek és a hidegháborús útkeresés közepette.

E tanulmány ez utóbbi szellemi-történelmi hagyományoknak és diskurzusnak kívánta kitapintani az ütőerét, a teljesség igénye nélkül hat magyar, négy cseh és négy lengyel szerző számos munkájának elemzésén keresztül, rokon vagy éppen ellentétes mintákat kísérve meg feltárni e szellemi-történetében talán csakugyan rokon – bár időnként egymással „mostoha” viszonyban álló – közösségek 20. századi kulturális örökségében.

JEGYZETEK

¹ Czesław MIŁOSZ, *A rabul ejtett értelem* [1953], Európa, Budapest, 2011, 74.

² Václav HAVEL, *A kiszolgáltatottak hatalma*, Európa, Pozsony, 1991.

³ MIŁOSZ, *i. m.*, 322–323. A további idézetek: 343–344., 74.

⁴ MIŁOSZ, *A mi Európánk = Kell-e nekünk Közép-Európa?*, szerk. GYURGYÁK János, Bibó István Szakkollégium – Hét-torony, Budapest, 1989, 104. A további idézetek: 108–109.

⁵ Adam MICHNIK: *Letters From Prison and Other Essays*. University of California Press, 1985. 310.

⁶ Milan KUNDERA, *A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája* (1983), Hímondó, 1984/6–7.

⁷ PROHÁSZKA Lajos, *A vándor és a bujdosó*, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1936.

⁸ KUNDERA, *Bevezető egy variációhoz = Kell-e nekünk... i. m.*, 166–170.

⁹ KUNDERA, *A lét elviselhetetlen könnyűsége* [1984], Európa, Budapest, 2014, 131.

¹⁰ Uő, *Halhatatlanság* [1988], Európa, Budapest, 2016, 270–271.

¹¹ Zbigniew BRZEZINSKI, *Visszatérés Közép-Európához = Kell-e nekünk... i. m.*, 82.

¹² Josef SKVORECKÝ, *Az emberi élet mérnökei*, Kalligram, Pozsony, 1998, I., 42. A további idézetek: 79–80., 157., 158–159., 255., 169.

¹³ Bohumil HRABAL, *Tükrök árulása*, Európa, Budapest, 2007, 409.

¹⁴ Václav HAVEL, *A kiszolgáltatottak hatalma*, Európa, Pozsony, 1991, 184–185.

¹⁵ Sławomir MROZEK, *Zuhanás közben. Elbeszélések*, Európa, Budapest, 1983, 190–191., 208.

¹⁶ Adam MICHNIK, *A Lesson in Dignity* [1979] = Uő, *Letters from Prison and Other Essays*, University of California, Berkeley, 1985, 160.

¹⁷ Bibó István *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága = Válogatott tanulmányok I–IV*, 1946, II., 209–212., 241.

¹⁸ <https://mek.oszk.hu/01300/01339/01339.htm>

¹⁹ <https://mek.oszk.hu/01000/01002/01002.htm#18>

²⁰ KONRÁD György, *Antipolitika*, 1984, <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/KONRAD/konrad00041a/konrad00052c/konrad00052c.html>

²¹ Uő, *A regényíró antipolitikája*, 1986, https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/KONRAD/konrad00041a_kv.html

²² ESTERHÁZY Péter, *Hrabal könyve*, Magvető, Budapest, 1990.

²³ Uő, *Hahn-Hahn grófnő pillantása – lefelé a Dunán*, Magvető, Budapest, 1991, 66. A további idézetek: 134., 185.